

SPEECH ETIQUETTE IN THE TEACHING OF BULGARIAN LANGUAGE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE TEXTBOOK CONTENT FOR 5TH GRADE

Stefka Aleksandrova

“Konstantin Preslavsky” University of Shumen, Bulgaria, st.aleksandrova@shu.bg

Krasimira Chepischeva

“Konstantin Preslavsky” University of Shumen, Bulgaria, k.chepischeva@shu.bg

Abstract: Speech etiquette plays a key role in regulating social interaction by signaling social distance, hierarchical relations, cultural norms, and communicative appropriateness. In Bulgarian language education, it constitutes an essential pragmatic and cultural component, whose acquisition requires not only lexical reproduction but also the understanding of its grammatical and contextual markers. This paper presents a comparative analysis of how speech etiquette is introduced and interpreted in three alternative Bulgarian language textbooks for 5th grade, approved under the 2016/2017 national curriculum. The study outlines differences in theoretical frameworks and the typologization of politeness formulas, as well as inconsistencies in their categorization according to formal or informal communicative contexts. It emphasizes the need for greater methodological consistency and argues that integrating morphological instruction with the pragmatic use of politeness formulas supports the development of sociolinguistic competence. Morphological means—mood, number, pronouns, and modal constructions—are considered key to distinguishing between speech registers and achieving communicative appropriateness. The position is defended that speech etiquette should not be treated as a peripheral topic but as a core component of students’ pragmatic and intercultural literacy.

Keywords: speech etiquette, politeness formulas, Bulgarian language education, textbook content, sociolinguistic competence

РЕЧЕВИЯТ ЕТИКЕТ В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК: СЪПОСТАВИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА УЧЕБНОТО СЪДЪРЖАНИЕ ЗА 5. КЛАС

Стефка Александрова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, България, st.aleksandrova@shu.bg

Красимира Чепишева

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, България, k.chepischeva@shu.bg

Abstract: Речевият етикет изпълнява ключова роля в регулацията на социалното взаимодействие, като сигнализира социална дистанция, йерархични отношения, културни норми и комуникативна уместност. В обучението по български език той е съществен прагматичен и културен компонент, чието овладяване изисква не само лексикално възпроизвеждане, но и осмисляне на граматическите и контекстуалните му маркери. Докладът представя съпоставителен анализ на начина, по който речевият етикет е въведен и интерпретиран в три алтернативни учебника по български език за 5. клас, одобрени по учебна програма, влязла в сила през учебната 2016/2017 година. Изследването очертава различия в теоретичните постановки и типологизацията на етикетните формули, както и несъответствия в тяхната категоризация според официалния или неофициален контекст на общуване. Акцентира се върху необходимостта от по-голяма методическа последователност и се аргументира тезата, че интегрирането на морфологичното обучение с прагматичната употреба на етикетни формули подпомага развитието на социолингвистичната компетентност. Морфологичните средства – наклонение, число, местоимения и модални конструкции – се разглеждат като ключови за разграничаването на речевите регистри и за постигането на комуникативна уместност. Защитена е позицията, че речевият етикет не бива да се третира като периферна тема, а като съществен компонент на прагматичната и интеркултурната грамотност на учениците.

Ключови думи: речев етикет, етикетни формули, обучение по български език, учебно съдържание, социолингвистична компетентност

1. УВОД

Речевият етикет заема съществено място в изграждането на социолингвистичната компетентност на учениците и е неотменима част от тяхната езикова и културна грамотност. В обучението по български език в прогимназиален етап на основната образователна степен той спомага за формиране на устойчиви модели на

речево поведение с адаптиране на езиковите избори към ситуацията и ролята на събеседниците. Определян като „микросистема от национално специфични устойчиви формули за общуване, приети и предписани от обществото за установяване на контакт между събеседниците, за общуване в избрана тоналност“ (Формановска 1982, 8, цит. по Цанков 2023, 10), речевият етикет изпълнява не само езикова функция, но е и културен код, чрез който се предават социален статус, роля и намерение. Употребата му е детерминирана от националните комуникативни традиции и подчинена на ясно установени норми, което го отличава от по-гъвкавите и контекстуално зависими стратегии за учтивост, характерни за редица утвърдени модели на учтивост (вж. Brown, Levinson 1987; Lakoff 1989; Leech 2014; Watts 2003; Kadar 2022; Spencer-Oatey 2022; Terkourafi, 2024, Naugh 2024 и др.).

В рамките на социалингвистичната компетентност, както я дефинира Ян ван Ек, се включва умението за избор на подходяща езикова форма в съответствие с комуникативната цел, социалния контекст и ролевите характеристики на участниците (Van Ek 1986, 36).

Актуалността на темата се обосновава с необходимостта от целенасочено и методически аргументирано въвеждане на речеви етикет в обучението по български език, предвид разнообразието от съвременни (включително дигитални) комуникативни ситуации, които изискват адекватна речева реакция и културна чувствителност.

Целта на изследването е да анализира как речеви етикет присъства в учебното съдържание и се интерпретира в три алтернативни учебника по български език за 5. клас, одобрени по учебната програма от 2016/2017 г. Акцентът е поставен върху съпоставителния анализ на представянето на етикетните формули, тяхната типологизация, граматическа и прагматична обосноваване, както и върху отчитането на културния и дигиталния контекст на речевото поведение.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Присъствието на етикетни формули в учебниците по български език отразява не само дидактическа целесъобразност, но и определена ценностна рамка. Въпросът какво се определя като „учтиво“ и „приемливо“ поведение разкрива механизмите, чрез които се предават и усвояват социално утвърдени езикови норми. Това поставя пред учебното съдържание задачата да постигне баланс между нормативност и комуникативна автентичност, между културна традиция и съвременни форми на взаимодействие.

Съпоставителният анализ на учебното съдържание, посветено на речеви етикет, обхваща следните три учебника по български език за 5. клас:

V1 – Георгиева и кол. (Анубис, 2016);

V2 – Петров и кол. (Булвест 2000, 2016);

V3 – Михайлова и кол. (Просвета, 2016).

Изследователският интерес е насочен към начина, по който нормативните и прагматичните функции на речеви етикет се интерпретират и реализират в съдържанието на изследваните учебници. Според приетите образователни стандарти овладяването на учебното съдържание и формулираните цели на обучението (основни елементи на методическата система), в съответствие с изискванията на учебната програма, води до постигане на очакваните резултати от обучението по български език (Димчев 2010, 126). В учебната програма за 5. клас темата „Официално и неофициално общуване“ включва усвояването на нови понятия като речев етикет, логическо ударение, официален и неофициален стил. Сред формулираните компетентности се открояват: „уместната употреба на формулите на речеви етикет, включително при електронно общуване“, както и „поставяне на логическо ударение на подходящо място“.

Съпоставителният анализ показва, че и в трите учебника присъстват формули, свързани с основните тематично обособени групи на речеви етикет, но тяхната категоризация е структурирана по различен начин, както се вижда от следната таблица:

Табела 1: Категории на тематичните ситуации

Категории тематични ситуации	V1	V2	V3
За поздрав и сбогуване	Да	Да	Да
За обръщение	Да	Да (вкл. привличане на вниманието)	Да
За благодарност	Да	Да (като уважение и благодарност)	Да
За извинение	Да	Да	Да
За представяне/запознанство	Да (като запознанство)	Да (като представяне)	Да

		и самопредставяне	
За покана	Да	Не	Да
За молба	Не	Да (имплицитно)	Не
За пожелание/поздравление	Да	Да (вкл. празнични)	Да
За съчувствие/съболезнование	Да	Не	Да
За съгласие и несъгласие	Да	Не	Не

Източник: Извадка от учебното съдържание на горепосочените учебници.

3. АНАЛИЗИ

В учебник V 1 темата за официално и неофициално общуване е разгърната в рамките на урочна статия, в която речевият етикет се представя чрез кратка дефиниция, теоретични пояснения и практически задачи. Новото понятие се въвежда чрез формулировката: „*Във всеки език има думи и изрази, чрез които се проявява учтивост. Съвкупността от тези думи и изрази се нарича речев етикет*“. Допълнително се конкретизира: „*Речев етикет – думи и изрази, които се използват за поздрав, за сбогуване, за изразяване на пожелание, благодарност, съжаление. Електронното общуване е по-динамично, но и при него е добре да проявяваме учтивост към другите участници. Това е задължително, когато общуването има официален характер*.“ Посочено е, че в Приложение 2 са включени допълнителни примери, подходящи съответно за официален и неофициален регистър на общуване, както и изрази от други речеви актове – *при запознанство, за обръщение, за покана, за съчувствие*.

Дидактическата рамка включва рецептивни задачи, насочени към разпознаване на етикетни формули в диалог между лекар и пациент, както и продуктивни упражнения за разграничаване на уместни изрази според комуникативния контекст. Етикетните формули са групирани по функция: *за поздрав и за сбогуване, за благодарност, за извинение, за поздравление и пожелание, за изразяване на съгласие и несъгласие*.

Макар в Приложение 2 да се прави опит за типологизация на формулите, в представената систематизация се открояват определени непоследователности. Например в графа 1 – „Думи и изрази за поздрав и за сбогуване“ – е включена формулата *здравейте*, без да се уточняват граматическите ѝ характеристики по лице и число. Това затруднява анализа, основан на категориалните особености на формите. Изразът *до утре*, включен в графата за неофициално общуване, и съдържащ в семантичен аспект времето за продължителност на раздялата, неоснователно е класифициран като етикетна формула, типична само за този вид общуване.

Етикетните единици за поздравление и пожелание *всичко хубаво, приятна работа, лек ден, лека нощ* са включени и в двете графи – за официален и неофициален контекст, като разграничението между тях се свежда единствено до употреба на различна местоименна форма, без разяснение на критериите за класификация. При формулите „за изразяване на благодарност“ (*Благодаря Ви, благодаря ти*) се демонстрира различен социолингвистичен статус чрез местоименната система.

Подобна непоследователност се наблюдава и при изразите „за изразяване на съгласие и несъгласие“: *вярно е* присъства и в двете графи, докато *не съм съгласен с казаното* е посочен единствено като неофициален, въпреки че по своята структура и модалност може да бъде използван и в официален контекст.

Формули като *прав си и не си прав* също позволяват лесна трансформация в официална форма чрез промяна в глаголното лице, което подчертава липсата на диференциращи граматически и прагматични критерии. Значителна част от етикетните формули, обозначени като подходящи при запознанство в официално общуване, съдържат глагола *искам* в условно наклонение. Макар тези конструкции да са учтиви по форма, тяхната употреба в ситуации с подчертана официалност може да звучи прекалено лично или емоционално, което поставя под въпрос прагматичната им уместност в официалната реч.

Част от формулите за съчувствие – *такъв е животът, няма нищо*, включени и в двете графи, както и *всичко ще се оправи, всичко ще мине, всичко се случва*, представени като подходящи за официално общуване, са с неутрален характер и могат да функционират еднакво в различни регистри.

В урочната статия преди приложенията се уточнява, че учтивостта при официално общуване изисква употребата на местоименията *Вие, Ви, Ваши*, като се подчертава, че тези форми са предназначени за обръщение към едно лице и следва да се изписват с главна буква.

В учебник V2 темата за речевия етикет отново е разгърната в рамките на урочна статия, посветена на разграничението между официално и неофициално общуване. Теоретичната постановка въвежда понятието чрез следната дефиниция: „*При официалното и неофициалното общуване използваме думи и изрази, които наричаме етикетни формули. С тях започваме, поддържаме или завършваме общуването. Те съставят речевия етикет*.“ Допълнително се уточнява, че чрез тези формули се изразява отношението към събеседника в различни прагматични ситуации – обръщение, поздрав, пожелание, молба, покана, благодарност, извинение. Учебното съдържание включва таблица, в която етикетните формули са

класифицирани според тяхната комуникативна функция. Представени са следните групи: *за обръщение и привличане на вниманието; за представяне и самопредставяне; за поздрав; за поднасяне на извинение; за уважение и благодарност*. Типологизацията комбинира речеве актове с конкретни езикови средства, използвани в официален и неофициален контекст, но не се предлагат ясни критерии за разграничаването между тях.

Интерес представлява класифицирането на рутинната учтива формула *Благодаря!* като част от речевия етикет за изразяване на уважение и благодарност, като същевременно тя фигурира сред примерите за неофициално общуване. Това поставя въпрос за прагматичната амбивалентност на определени формули, чиято употреба зависи от интонацията, контекста и социалната дистанция между участниците в комуникацията.

Налице е стремеж към систематичност и ясно функционално разграничение между речевите актове, но липсва езикова рефлексия върху граматическите маркери, които могат да сигнализират степента на официалност. Формули от типа *Извинявай!/Извинете!* например са посочени без акцент върху личното местоимение или глаголната форма, които биха позволили на ученика да разпознае прагматично релевантните граматични особености (лице, число, наклонение).

Въпреки тази непълнота, предложената класификация се отличава с логическа стройност и дидактическа целесъобразност, тъй като обвързва езиковите средства с конкретни комуникативни функции. Това съответства на разбирането за етикетните формули като рутинни комуникативни модели, активирани автоматично в съответните прагматични ситуации.

В **учебник V3** понятието речев етикет е представено по-концептуално разгърнато и с по-широка културологична перспектива в сравнение с предходните два учебника. Дефинира се като „*сбор от правила за общуване, които е прието да се спазват при определен тип речева ситуация*“, като се посочва, че речевият етикет намира реализация в ситуации на поздрав, обръщение, раздяла, поздрав по повод, изразяване на задоволство, съчувствие и др. Общоприетите езикови изрази, типични за тези ситуации, са обозначени като *етикетни формули*.

Теоретичната рамка е разширена чрез обвързване на речевия етикет с по-общото понятие за етикет като регулатор на социалното поведение, наред с етикета на външния вид и на обноските. Включен е и културологичен компонент – кратка информация за етикетни практики в различни национални и културни контексти, както и за исторически архаични етикетни формули и формули, използвани по време на религиозни или календарни празници.

Отчетено е и значението на дигиталната комуникация чрез въвеждане на понятието *нетикет* – набор от правила за поведение в електронна среда, които, според авторите, съвпадат с тези на традиционното общуване. Това обвързване на речевия етикет с дигиталните практики свидетелства за стремеж към актуалност и функционална адаптация на учебното съдържание към съвременната комуникативна реалност.

Подходът към представянето на етикетните формули се отличава от другите учебници с прагматична чувствителност: вместо категоризация според вида на общуване (официално/неофициално), се предлагат вариантни двойки от типа *здравей/-те, как си/сте, радвам се да те/Ви видя*. Така се онагледява връзката между употребата на местоименни форми и комуникативната ситуация, без да се прибягва до формална типология. Обвързването на езиковата употреба с културен и дигитален контекст придава на учебника цялостен и интердисциплинарен облик, който насърчава формирането на прагматична, интеркултурна и дигитална грамотност.

4. ОБОБЩЕНИЕ И ИЗВОДИ

Съпоставителният анализ на съдържанието, свързано с речевия етикет в трите алтернативни учебника по български език за 5. клас, разкрива както тематични сходства в набора от етикетни формули, така и значителни различия в тяхната класификация, терминологично обозначаване и степен на прагматична конкретизация. Макар основните тематично обособени групи да присъстват и в трите учебника, се наблюдават несъответствия в критериите за тяхното разграничаване. Учебник V2 предлага най-ясно обособена функционална рамка, в която формулите са групирани според комуникативните актове; във V1 доминира формално деление на официален и неофициален регистър, което страда от вътрешна непоследователност, докато V3 се откроява с контрастивен подход, базиран на варианти и прагматичен избор според социалната дистанция.

Терминологичната несъгласуваност е видима и в употребата на предлозите „за“ и „при“ при означаване на речеве ситуации. Докато конструкции от типа *за поздрав, за покана* насочват вниманието към езиковите цели, изрази като *при запознанство, при извинение* поставят акцент върху контекста на употреба. Последният подход се отличава с по-голяма лексикална съвместимост с реалната комуникативна практика.

Важен аспект е и степента, в която граматическите маркери за учтивост се интерпретират в съответствие с комуникативната цел. В повечето случаи формулите са представени без пояснение на техните морфологични характеристики, което затруднява осмислянето на промените във формата като средство за сигнализиране на социална роля, дистанция и тоналност.

Обвързването на темата за речевия етикет с обучението по морфология може да компенсира тези дефицити и да допринесе за изграждането на социолингвистичната компетентност. На граматично равнище тази компетентност се проявява чрез:

- употреба на условно наклонение на глагола – при формулиране на молба;
- формули с глаголни форми в множествено число като маркер за учтивост;
- избор между форми за второ лице единствено и множествено число – *ти/Ви*;
- бъдеще време във въпросителни изречения – при предложения и покани;
- модални конструкции.

В заключение, анализът откроява потребността от по-висока терминологична и методическа последователност при представянето на речевия етикет в учебното съдържание. Аргументира се ползата от прагматично-функционално съгласуване между граматическите равнища и комуникативните цели, което би подпомогнало изграждането на комуникативната, социолингвистичната и културната грамотност на учениците.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиева, М., Жобова, В. Димитрова, Д., Габровска, В., & Митева, П. (2016). Български език за 5. клас. София: Анубис.
- Димчев, К. (2010). Основи на методиката на обучението по български език. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Михайлова В., Тишева, Й., Станчева, Р., & Борисов, Б. (2016). Български език за 5. клас. София: Просвета 1945.
- Петров А., Падешка, М., & Балинова, М. (2010/2016). Български език за 5. Клас. София: Булвест.
- Формановская, Н. (1982). Русский речевой этикет: лингвистический и методологический аспекты. Москва.
- Цанков, К. (2023). Българският речев етикет. Велико Търново: Знак '94.
- Brown, P., & Levinson, S. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Use*. Cambridge University Press.
- Haugh, M. (2024). (Im)politeness as object, (im)politeness as perspective. *Journal of Politeness Research*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1515/pr-2023-0082>
- Kádár, D. Z. (2022). *Politeness in pragmatics*. Oxford University Press.
- Lakoff, R. (1989). The limits of politeness. *Therapeutic and courtroom discourse*. *Multiling*, 8 (23), 101-129.
- Leech, G. (2014). *The Pragmatics of Politeness*. Oxford University Press.
- Spencer-Oatey, H. (2022). Politeness or rapport management? *Warwick Papers in Applied Linguistics*, 24, 1–20. <https://wrap.warwick.ac.uk/id/eprint/171209/>
- Terkourafi, M. (2024). Reconfiguring the strategic/non-strategic binary in im/politeness research, 111-134. <https://doi.org/10.1515/pr-2023-0070>
- Van Ek, J. (1980). *Thershold Level English*. Oxford: Pergamon Press.
- Watts, R. (2003). *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.